

Андрій Бородій*

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ОРЕНДОВАНИХ І ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (1882–1914 рр.)

В статті розкрито роль іудеїв у землеволодінні та землекористуванні на території краю і визначено, що участь єврейського населення у цих процесах дозволяла поміщикам мобілізувати свої земельні капітали, а євреям — на короткий час вигідно вкладати кошти в нерухомість. З'ясовано, що така оренда, а під її виглядом і приватна власність, мала хижачький характер, оскільки руйнувала господарство орендодавця.

Ключові слова: євреї, оренда землі, землеволодіння і землекористування, «смуга осілості», поміщики.

Сьогодні етнорелігійна ситуація в світі складна і заплутана. Коріння суперечностей сягають у глибину віків. Не є винятком і Україна. Щоб зрозуміти сучасні міжнаціональні відносини, суперечливі внутрішні процеси, не допустити їх подальшого конфліктного розвитку на теренах нашої держави, необхідна об'єктивна наукова інформація та фаховий аналіз життя та діяльності національних меншин, які проживали в окремих регіонах країни, зокрема на Правобережжі. Однією з найчисельніших національних меншин регіону була і залишається єврейська громада. Вивчення проблем орендування та володіння євреями селянських та поміщицьких земель дозволить детальніше розглянути механізми господарської взаємодії українських селян, російських, польських поміщиків та євреїв у вказаний період, а також зрозуміти причини сучасного побутового антисемітизму і відсутність в іудеїв бажання займатись землеробством. Без осмислення цих проблем складно говорити про розуміння аграрної історії України та місця в ній євреїв.

Історіографія проблеми єврейського землеволодіння та землекористування має досить глибоке і давнє коріння, над розв'язанням яких працювала велика кількість дослідників у різних галузях науки. Так, окремі аспекти досліджуваної теми знайшли певне відображення у працях таких дореволюційних та сучасних науковців, як П. Чубинського¹, І. Оршанського², В. Аленицина³, Н. Щербак⁴, О. Мицюка⁵.

* *Бородій Андрій* — аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, aib1512@ukr.net

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом, собранные П.П. Чубинским: в 7 т. — СПб.: Тип. К.В. Трубникова, 1872. — Т. 6. — 367 с.

У зв'язку з цим, метою даної статті є науковий аналіз основних напрямків, форм та методів участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у 1882–1914 роках.

Основною рисою економічного життя Правобережжя і загалом України у 80-х рр. XIX ст. — 1914 р. став активний розвиток ринкового господарства. Особливо помітним явищем мобілізація землі стає з 90-х років XIX ст., що можна пояснити як відміною тимчасовозобов'язаного стану, так і світовою аграрною кризою, викликаною припливом дешевого американського хліба на європейські ринки. Саме поміщики, які не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, не мали часу та знань займатись господарством, і стають основними продавцями і орендодавцями землі. Найчастіше таких земель прагнули селяни через малоземелля і аграрне перенаселення, а також інші категорії населення, що мали капітали і прагнули їх вигідно вкласти. Значною мірою цю нішу зайняло єврейське населення, яке, традиційно займаючись лихварством, питною та оптовою торгівлею, мало значні прибутки (окремі представники), а також німецькі й чеські колоністи (Волинська губернія). Російська влада негативно ставилась до процесу придбання і орендування євреями землі. Використовуючи в основному адміністративні та законодавчі заходи, царизм таким чином розширював російське землеволодіння на Правобережній Україні і борючись з, так званим, польським впливом та єврейським засиллям в різних галузях економіки.

Вбивство Олександра II 1 травня 1881 р. послужило приводом до спалаху довгостримуваної ненависті і спровокувало хвилю антисемітизму 1881–1882 рр. 3 травня 1882 р. Олександр III видав відомі «Тимчасові правила», у яких, серед іншого, було підтверджено заборону поновлювати орендні угоди з євреями та дозволяти їм оселятися в селах⁶.

27 грудня 1884 р. було затверджено указ про обмеження оренди в 9 західних губерніях 12 роками, а застави — 10-ма. Головна мета полягала в тому, щоб примусити поляків і росіян до продажу землі, розірвавши довгострокові оренди та застави з євреями⁷.

² Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И.Г. Оршанский. — СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1877. — 439 с.

³ Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России входящих в черту еврейской оседлости / [сост. В. Аленицин]. — СПб.: Тип. Карасевых, 1884. — 80 с.: табл.

⁴ Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — поч. XX ст.) / Н.О. Щербак. — К.: Ризографіка, 2005. — 616 с.

⁵ Мицюк О.К. Аграризація жидівства України / О.К. Мицюк. — Прага: Друк. «Legiografie», 1932. — 178 с.

⁶ Мая 3. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Указаний 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // ПСЗРИ. — СПб., 1882. — Собрание 3. — Т. 2. — № 834. — С. 181.

⁷ Декабря 27. Именной, данный Сенату. — Об установлении правил относительно приобретения в собственность, залога и арендования в девяти Западных губерниях

Генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв з 1890 р. заборонив полякам передавати землі в довічну власність, купувати частину спадщини і, врешті, давав дозвіл на успадкування лише подружжям та родичам по прямій лінії тощо⁸. Уже до 1896 р. росіяни все-таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці додаткових заходів, як-от: через неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., а євреям — Селянського поземельного (1882 р.). Вищеназвані дії мали певний вплив і на єврейське землеволодіння і землекористування.

«Тимчасові правила» 3 травня 1882 р. зупинили укладення офіційних купчих, заставних, а також орендних договорів на ім'я євреїв. Даний акт посилював дію попередніх законів, сприяв виселенню євреїв з сільської місцевості та забороняв легальну купівлю і продаж землі⁹.

Крім політичних, важливу роль у розвитку єврейської приватної власності і орендних відносин відігравали економічні фактори. Так, Селянський поземельний банк, купуючи землю в поміщиків, продавав її селянам і цим самим зменшував малоземелля і знижував ціни на землю. Світова економічна криза 80-х — середини 90-х рр. XIX ст. сприяла стагнації міжнародної торгівлі. Це було пов'язано з падінням цін на промислові та сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами та США¹⁰. Поширення горілчаної монополії на Правобережні губернії від 1 липня 1896 р. спричинило закриття єврейських питних закладів і відтік капіталів у інші галузі господарства, зокрема й аграрну сферу¹¹. Економічне піднесення середини і кінця 90-х рр. XIX ст. було пов'язане із світовим господарським підйомом. Воно сприяло збільшенню ролі українських сільськогосподарських культур на ринках Європи і, відповідно, значному підвищенню орендних цін на землю, зростанню кількості єврейських оренд.

На початку 80-х рр. XIX ст. чисельність єврейського землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні була наступною:

земельного имущества, вне городов и местечек расположенных // ПСЗРИ. — СПб., 1884. — Собрание 3. — Т. 4. — № 2633. — С. 602–604.

⁸ Лобко О.А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX — поч. XX ст. / О.А. Лобко // Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Історичні науки. — К., 2007. — Т. 65. — С. 18.

⁹ Мышь М.И. Руководство к русским законам о евреях / М.И. Мышь. — СПб.: Типо-Литография М.П. Фроловой, 1898. — С. 113–114.

¹⁰ Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика. — 8-ме вид., переробл. і допов. — К.: Вікар, 2006. — С. 113.

¹¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К., 1998. — С. 395.

**Користування і володіння землею єврейським населенням Правобережжя
у 1884 р. на основі офіційних даних¹²**

Губернії	Загальна кількість всієї землі в губернії, дес.	Абсолютна кількість землі в євреїв, дес.	В євреїв-землеробів, дес.	В євреїв-власників, дес.	В євреїв-орендарів, дес.	Відносна кількість землі в євреїв, %
Київська	4829671	272995	—	11477	261518	5,65
Волинська	5480129	319272	498	13916	304948	5,82
Подільська	3625069	248971	2006	6857	240108	6,86
Всього у регіоні	13934869	841238	2504	32250	806574	6,03

Порівняно з 70-ми роками єврейська власність і оренда скоротились у Волинській і Подільській губерніях. У Київській землеволодіння незначною мірою зросло, а землекористування залишилось на тому ж рівні. Хоча не варто виключати складнощів підрахунку таких даних. Адже виявлення незаконної оренди означало б порушення закону, а отже, розірвання угоди.

Царській адміністрації складно було простежити за усіма порушеннями з боку євреїв через їх надзвичайну різноманітність. Часом вони піддавалися офіційній перевірці: купівля посівів не заборонялася законом, прикривала фактичну оренду землі; оренда млинів, розташованих поза містами і містечками, здійснювалася під виглядом обмолоту хліба виключно для євреїв — фактичних орендарів млинів; управління маєтками прикривалося офіційними назвами прикажчиків, яких наймали ніби для нагляду за робітниками; відкрите володіння майном без будь-яких документів через особисту довіру або з передачею грошової застави в треті руки — явище цілком нормальне¹³. Перерахувати всі форми і види оренди майже неможливо; вказані нами відображали практику участі представників єврейської національності у тінювих земельних відносинах.

Дані статистики підтверджуються архівними матеріалами¹⁴. Зокрема, в Проскурівському повіті Подільської губернії поміщик с. Томашівка І. Керш 7 лютого 1883 р. віддав в оренду маєток єврею Ф. Кіцісу за приватними умовами відповідно до закону 3 травня 1882 р. Власник с. Чернелівки того ж повіту П. Рудський уклав таємний контракт з євреєм з м. Проскурова А. Лектосимом

¹² Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях — С. 64–66, 68–71, 72–73.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 542. — Спр. 100. — Арк. 77.

¹⁴ Державний архів Хмельницької обл. (далі — ДАХО). — Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 630. — Арк. 1–18.

15 жовтня 1882 р., використавши інше маскування. За ним єврей був допущений до володіння як співтовариш для обробітку земель на фільварку Слуцьк¹⁵.

Випадки прихованої оренди іудеями земельного майна були виявлені і на Київщині. Так, в Радомишльському повіті орендар-єврей Грушка, представник компанії євреїв, фіктивно орендував близько 10 років маєток графа Подгородинського в с. Горбулів та сусідніх селах. Користуючись безземеллям чиншовиків с. Горбулів та інших населених пунктів (сіл і містечок), євреї позбавили їх польових наділів і сінокосів та змусили працювати на себе за 5–6 руб. в місяць¹⁶. Отже, бачимо, що іудейські підприємці, використовуючи слабкі економічні позиції місцевого населення, застосовували експлуататорські методи щодо останнього.

Згідно з інформацією, наданою Київською губернською комісією з єврейського питання, крім придбання великих поміщицьких маєтків, існували також (у менших масштабах) фактичні купівлі за допомогою довготривалої оренди (на 15–30 років) невеликих селянських присадибних земель. У 1884 р. у зазначеній губернії таких угод нараховувалось 77. Наприклад, єврей Щур орендував землю у селян с. Бабина Липовецького повіту: в Нарова на 15 років, в Хабаня на 20 років. Іудей Кукла найняв в селянина с. Драбовка Черкаського повіту присадибну ділянку на 40 років. Єврейка Кривицька орендувала в селян с. Смокталі Сквирського повіту землю на 43 роки. Умови орендування були такими: після закінчення терміну оренди, селяни мають оплатити вартість господарських будівель на цій землі за ціну, яку скаже наймач. В іншому разі земля залишається в його власності¹⁷. У Волинській губернії дані про латентне єврейське землеволодіння були такі: з 3694 угод, укладених євреями про нерухомість, що належала селянам, 3405 — стосувалися присадибної землі і лише 289 — польової¹⁸. Можливо, причиною такої різниці у цифрах були спроби отримати власність у селі, щоб займатись ремеслом, питною торгівлею. Адже для землеробства присадибної ділянки замало. Думаємо, не варто виключати такий спосіб обходу обмежуючого законодавства і переселення в сільську місцевість.

Значно більше прибутків єврейському капіталу приносила таємна оренда великих поміщицьких землеволодінь. Так, чиновники Старокостянтинівського повіту повідомляли, що євреї порушували закон 3 травня 1882 р. під приводом продажу-купівлі хліба „на корені», спільного володіння з власником маєтку. Наприклад, маєток князя Е. Четвертинського в с. Сушки віддано в оренду купцю 2-ї гільдії І. Волинцеву, який продав (засвідчено в нотаріуса) єврею І. Яблочнику весь хліб на корені з урожаю 1883–1884 рр. Маєток орендував цей же єврей, тому, можливо, І. Волинець був лише посередником¹⁹.

Влада намагалася реагувати на значну кількість виявлених незаконних орендних угод. Зокрема, у 1887 р. в окружні суди Правобережжя було подано

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 535. — Спр. 353. — Арк. 46 зв.

¹⁶ Кореспонденція «Киевлянина» // Киевлянин. — 1884. — № 113. — С. 2.

¹⁷ Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу — СПб.: Тип. Мин-ва внутренних дел, 1884. — Ч. 2. — С. 439–445.

¹⁸ Там само. — С. 656.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 535. — Спр. 353. — Арк. 46 зв.

33 позови проти незаконного землекористування євреїв і поляків, з яких було задоволено 16. На 1888 р. пред'явлено 80 позовів по маєтках (65861 дес. 427 сажнів). З них 25 маєтків (31799 дес., 873 сажні) належали росіянам і були повернуті в попередній стан. 11 маєтків (7940 дес., 279 сажнів) осіб польського походження продані росіянам, крім того, щодо 18 маєтків (13203 дес. 2030 сажнів) знищені незаконні угоди під час збору інформації для пред'явлення позовів²⁰. Певних результатів така політика все ж досягла. Але тривалість розгляду справ, складність збору інформації, небажання орендодавців давати свідчення проти євреїв-орендарів унеможлилювала прагнення повністю викоринити незаконну іудейську оренду.

Єврейське населення безпосередньо залежало від внутрішньоекономічного стану Російської імперії. Законодавчі обмеження 60-х років і 1882 р. призвели до зменшення прибутків євреїв від оренди землі, маєтків, і це змусило їх укладати неформальні орендні договори. Кількість останніх різко зросла в 90-х рр. XIX ст. і ще більше на початку XX ст.

На нашу думку, досить повно вищезазначену проблему висвітлював фонд Канцелярії Подільського губернатора (Ф. 228. — 10784 справи за 1795–1917 рр.) та фонд Канцелярії Київського цивільного губернатора (Ф. 2. — 125728 справ за 1797–1917 рр.). Аналіз проведений за словами «євреї», «оренда», «угода», «користування», «власність», «управляючий», «земля», «маєток», «ставок», «млин», «посіви» «ліс» «будинок» та їх синонімами. Обов'язковими умовами дослідження було поєднання термінів «єврей» або імен чи прізвищ даного етносу (наприклад: Мошко, Сруль, Хаїм, Гершко, Гольдштейн, Лейбовін ін.) із дією щодо нерухомого майна в сільській місцевості Правобережжя у 1861–1914 рр. Згідно з розробленими нами критеріями, факти, які свідчать про участь євреїв у латентних аграрних відносинах, розподілилися так:

Таблиця 1.2.

Кількість справ про незаконну власність і оренду євреями нерухомості
(за даними Держархіву Хмельницької обл. — Ф. 228. і
Держархіву Київської обл. — Ф. 2)

Період часу 1861–1914 рр.	Подільська губернія	Київська губернія
60-ті роки	7	4
70-ті роки	5	2
80-ті роки	44	34
90-ті роки	186	172
Початок XX ст. (1900–1914 рр.)	183	115
Всього	425	327

Отже, документів щодо незаконного придбання у приватну власність і користування ставками, маєтками, земельними ділянками та іншим нарахо-

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 607. — Спр. 1. — Арк. 145, 180.

вугється 752 справи по 2-х губерніях. Хоча кількість випадків орендування і користування нерухомим майном єврейським населенням є більшим, ніж зазначено в таблиці; ряд справ нараховує більш ніж одне правопорушення²¹. Основна маса документів припадає на період 90-х рр. XIX ст. та початок XX ст. Але в хронологічній лінії є прогалини. Це період польського повстання 1863–1864 рр., російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та революції 1905–1907 рр., коли увага влади була прикута до цих подій і справи про єврейську оренду та власність майже не розглядались. Причиною збільшення чисельності справ наприкінці XIX — на початку XX ст. ми вважаємо такий факт. Тривалі офіційні договори почали завершуватись після 1881 р., на зміну їм прийшли неофіційні, латентні, які були кримінальним правопорушенням, а отже, привертали увагу влади. Серед орендарів Подільської губернії, крім євреїв, незначною мірою зустрічаються поляки та австрійські піддані. На це вказують характерні польські та німецькі прізвища, імена (наприклад: Броніслав, Юліан, Воевудський, Коморовський, Ришаві, Генріх, Август, Олександр інші). Отже, загалом нами розглянуто в хронологічних межах 1861–1914 рр. близько 10784 справ у Держархіві Хмельницької обл., Ф. 228. Канцелярії подільського губернатора і 124840 справ у Держархіві Київської обл., Ф. 2. Канцелярії київського цивільного губернатора протягом досліджуваного періоду.

Значному проникненню єврейства в сільське господарство сприяли заходи уряду зі збільшення надходжень до бюджету і спроби боротьби з єврейською експлуатацією, п'янством селян, шинкарством в сер. 90-х рр. Урядом було запроваджено державний монопольний продаж спиртних напоїв. На Правобережжі він вступив у дію з 1 липня 1896 р.²². В Київській, Подільській і Волинській губерніях внаслідок дії закону багато євреїв були позбавлені засобів для існування. Кількість розорених оцінювалось по-різному: від декількох десятків тисяч до сотень тисяч євреїв²³. З іншого боку, втративши своє місце в питній торгівлі, євреї не отримали від влади можливості здобути нові професії. Саме тому вони переселялися до міст, де поповнювали ряди купців, ремісників, а також переймали інші сфери діяльності, де був необхідний значний стартовий капітал, як-от: купівля-продаж нерухомості, оренда земель.

У 1897 р. було проведено загальноімперський перепис населення. Крім даних про чисельність єврейського населення, він дає нам можливість визначити частку іудеїв в аграрних відносинах Правобережжя. Перепис 1897 р. виявив існування нечисленної групи євреїв, необхідної для функціонування великих землеволодінь. Формально ця група охоплювала 1,9%, або 7546 з 395782, євреїв

²¹ ДАХО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 3108. — Арк. 1–121.

²² Мая 2. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета (Собр. Узаконений 1895 г. Мая 26, ст. 621). — О введении казенной продажи питей в некоторых местностях Империи // ПСЗРИ. — СПб., 1895. — Собрание 3. — Т. 15. — № 11620. — С. 271.

²³ Миндлин А.Б. Государственные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762–1917 годы: [справочник персоналий] / А.Б. Миндлин. — СПб.: Алетей, 2007. — С. 79.

Волині²⁴, 1,74%, або 6427 з 370612, євреїв Поділля²⁵ та 1,27%, або 5529 з 433728, євреїв Київщини²⁶. Тобто налічувала 19502 особи, пов'язані з польським та російським землеволодінням. В той же час офіційні дані не могли відображати всієї повноти прихованого єврейського землекористування і приватної власності. Фактична кількість орендованої землі була значно більшою. Певною мірою ми це можемо побачити, порівнявши дані ЄКТ і ЦСК на межі століть.

У Волинській губернії в приватній власності євреїв, за даними ЄКТ, було 13320 дес., а за інформацією ЦСК — 42567 дес. В оренді знаходилось 16607 дес., за даними ЄКТ, і 67930 дес. — за інформацією ЦСК. У Київській губернії 1243 дес. перебувало у приватній власності, за даними ЄКТ без відомостей ЦСК. В оренді 4100 дес., за даними ЄКТ, і 44046 дес. — за інформацією ЦСК. У Подільській губернії володіємо даними лише ЄКТ. Єврейська приватна власність становила 8803 дес., оренда — 20155 дес. Загалом на Правобережжі, за інформацією ЄКТ, євреї володіли 23366 дес. землі і користувались 40862 дес.²⁷.

Характеризуючи аграрні відносини на Правобережжі в цей період, слід сказати, що вони носили прихований характер і тому не могли бути відбиті в статистичних даних. Зокрема, ЄКТ показує зменшення участі іудеїв у землеволодінні і землекористуванні, а ЦСК — збільшення. Тобто дані ЄКТ більшою мірою, а ЦСК меншою мірою показують зменшення участі євреїв в землеволодінні і землекористуванні. Тому можна стверджувати, що одні й інші не відбивали реального стану речей в галузі.

За інформацією Єврейського колонізаційного товариства на цей час єврейське населення володіло 221 маєтком на правах власності і 113 орендувало. В останніх 85 керували особисто, для 25 наймали управляючих і здавали в суборенду²⁸. У цілому, якщо провести порівняльний аналіз єврейської приватної і орендованої власності за 20 років у 1881 і 1900 рр. то можна зробити такі висновки: у Волинській губернії єврейське землеволодіння, за даними ЄКТ, залишилось на тому ж рівні, а за даними ЦСК — зросло втричі. В Київській губернії власність скоротилася в рази. Щоправда, володіємо лише інформацією ЄКТ. На Поділлі іудейська власність збільшилась незначною мірою, на 1946 дес. Дані ЦСК відсутні. Офіційна єврейська оренда скоротилась по всіх губерніях як за даними ЦСК, так і ЄКТ: у Волинській губернії в 4 рази, Київській — в 6 разів,

²⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / [под ред. Н.А. Тройницкого]. — СПб.: Иц СК МВД, 1904. — Т. 8: Волынская губерния. — 1904. — С. 168.

²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / [под ред. Н.А. Тройницкого]. — СПб.: Иц СК МВД, 1904. — Т. 32: Подольская губерния. — С. 166.

²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [под ред. Н.А. Тройницкого]. — СПб.: Иц СК МВД, 1904. — Т. 16: Киевская губерния, 1904. — С. 182.

²⁷ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. — СПб.: Изд. Еврейского колонизационного об-ва, 1904. — Т. 1. — С. 180.

²⁸ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. — СПб.: Изд. Еврейского колонизационного об-ва, 1904. — Т. 2. — Таб. 39.

Подільській — 12 разів. Причинами послаблення інтересу іудеїв до землекористування могли бути обмежувальна, дискримінаційна політика влади і нестабільна економічна ситуація. Хоча, можливо, дані ЦСК були перебільшені. Так, цифра єврейського землеволодіння у Волинській губернії значно перебільшує дані ЄКТ. За офіційними даними на 1881 р., євреї володіли в губернії 13916 дес. землі, і з цього часу законна купівля землі була неможлива. Щодо єврейської оренди, то дані збирались, в основному, корумпованою поліцією, і, якщо правоохоронним органам було відомо про незаконні угоди, вони не повідомляли про це владу. Тому при зборі свідчень поліція мала б гадати про кількість землекористування. З іншого боку, можемо припустити, що ЄКТ свідомо приховував інформацію про значну кількість єврейських оренд і володінь, адже, наприклад, вищезазначені архівні дані свідчать про їхнє помітне зростання у цей час. Інформування про велику кількість незаконних орендних угод, фактичних володінь могло нашкодити євреям, погіршити їхню репутацію, посилити і без того дискримінаційне законодавство. Крім того, публікуючи більші дані про іудейське землеволодіння і землекористування, ніж ЦСК, ЄКТ фактично підставляв своїх одноплемінників, сприяв виникненню інтересу поліції, органів влади до незаконних операцій. Як наслідок, це могло призвести до судових справ і відбирання земельного майна в єврейських підприємців.

За даними Волинського жандармського управління, на 1907 р. лише у Волинській губернії євреї фактично орендували 95 маєтків, млинів і лісопильню. Схеми оренди були різними. Приблизно 21 випадок — реєстрація на підставних осіб, коли ряд прізвищ фігурують декілька разів. Інші способи оренди — служба прикажчиками, повіреними, операції з купівлі хліба²⁹. Зібрана інформація досить детальна. Зазначено прізвища та імена орендарів і орендодавців, назви маєтків і населених пунктів, що входили до них. Однак площа володінь вказана не завжди. Деякою частиною земель євреї володіли і орендували завдяки діяльності Селянського поземельного банку³⁰. Наприклад, маєток Рігец при с. Пулемець нещодавно належав селянам і був придбаний за допомогою банку, тепер орендований євреями, спадкоємцями померлого Янкеля Ванярьського³¹.

Перехід землі у власність євреїв шляхом махінацій тривав і напередодні Першої світової війни. На це, зокрема, вказує звіт генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова за 1911–1912 рр. Чиновник зазначав, що списки далеко не повні, а фіктивні угоди практикувалися надзвичайно широко, в різних формах: купівля кожного року врожаю; призначення керуючих; повірених та інші. Все ж за євреями рахувалося: на праві користування (оренди) і керівництва в Київській губернії — 12821, Подільській — 14238, Волинській — 51230 дес. землі. На праві власності, відповідно: 1871, 1868 та 30749 дес. землі. Загалом землекористування і землеволодіння становило 112777 дес. З цієї кількості офіційні

²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 14–21.

³⁰ ДАХО. — Ф. 46. — Оп. 25. — Спр. 25. — Арк. 1–91; Ф. 234. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 1–109.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20 зв.

документи на володіння були по всіх губерніях і по всіх видах лише на 1408 дес.³².

Законодавчі обмеження сприяли зростанню кількості латентних орендних угод. В основному короткострокових. А це, в свою чергу, збільшувало хижацький характер оренди.

Нерухомість, що була в оренді у євреїв, звичайно, верталася власникові в жахливому стані. Статистик Ф. Щербина, описуючи єврейські оренди в Наддніпрянщині, свідчив про руйнування землі, лісу, ставків, млинів, гуралень: «землю жид остаточно виснажить, ліс препогано сплюндрує, воду із ставка спустить, бо не дбає про відновлення греблі, млин обдере і розладнає, а на гуральні 30 разів обійде інтереси державного скарбу»³³. Отже, єврей дбав лише про збільшення свого статку, не враховуючи інтереси держави, людей, вимоги господарства.

Ставлення загалом до орендних відносин і євреїв як суб'єктів цього процесу серед чиновництва імперії теж переважно негативне. Але серед шквалу суб'єктивної критики, шовіністичних закликів і короткозорих правових обмежень лунали і «тверезі голоси». Один з них належав подільському губернатору О. Ейлеру. Зокрема він свідчив про селянські повстання наприкінці березня — на початку квітня 1905 р. одночасно в багатьох поселеннях губернії. Причинами виступів, на його думку, були глибокі багаторічні економічні й аграрні відносини між землевласниками і селянами, викликані особливо хижацькими єврейськими орендами. Значний вплив на настрої селян мали також тіснота і малоземелля селянських сімей³⁴.

Загалом, упродовж 80-х рр. XIX ст. — до 1914 рр. на стан землеволодіння і землекористування єврейського населення Правобережної України впливали різноманітні чинники. Основними були політика влади щодо євреїв і світова економічна кон'юнктура. Незважаючи на негативну дію цих факторів, а також природні катаклізми, іудеї Київської, Подільської та Волинської губерній в цей період значно посилили свої позиції в сільському господарстві краю. Високу кількість незаконних оренд наприкінці XIX — на початку XX ст. можна пояснити завершенням строків офіційних договорів і неможливістю укласти нові. Визначальними рисами їх господарювання були прихований (латентний) характер угод, наявність шахрайських методів оренди, хижацька природа експлуатації орендованого майна, а також високий рівень довіри російських і польських поміщиків до євреїв-орендаторів. Це дозволяє говорити про вагоме місце єврейського етносу в земельних посередницьких відносинах і несправедливість дій влади щодо них.

³² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 642. — Спр. 497. — Арк. 14; Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 2. — Оп. 77. — Спр. 8. — Арк. 14, 19, 23, 27, 37, 46, 62, 68, 73, 78, 88, 96, 107, 111, 126, 135.

³³ Мицюк О. Вказана праця. — С. 82.

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 855. — Спр. 113. — Арк. 55–56.

**РАЗВИТИЕ ЕВРЕЙСКОГО ХОЗЯЙСТВА НА АРЕНДОВАННЫХ
И ЧАСТНОСОБСТВЕННИЧЕСКИХ ЗЕМЛЯХ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ
(1882–1914 гг.)**

Бородий Андрей (аспирант кафедры истории Украины Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, aib1512@ukr.net)

В статье раскрыта роль иудеев в землевладении и землепользовании на территории края и определено, что участие еврейского населения в этих процессах позволяло помещикам мобилизовать свои земельные капиталы, а евреям — на короткое время выгодно вкладывать средства в недвижимость. Выяснено, что такая аренда, а под ее видом и частная собственность, имела хищнический характер, поскольку разрушала хозяйство арендодателя.

Ключевые слова: *евреи, аренда земли, землевладение и землепользование, „черта оседлости», помещики.*

**DEVELOPMENT OF JEWISH SECTOR LEASED AND PRIVATELY
OWNED LANDS Right Bank (1882–1914 gg.)**

Borodiy Andrew (Postgraduate Department of History of Ukraine Kamenetz-Podolsk National University named after Ivan King James Version, aib1512@ukr.net)

In the article solved the role of Jews in the land tenure and land use in the region and determined that part of the Jewish population in these processes allow landlords to mobilize their land capital, and Jews — briefly profitable to invest in real estate. It has been found that such a lease, and during her appearance and private property, was predatory in nature, since the economy crashed landlord.

Keywords: *Jews, land lease, land tenure and land use, «Pale of Settlement» landlords.*